

Е.И. Стамшалов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kun2013@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЖЕТІСУДАҒЫ БОСҚЫНДАР ЖӨНІНДЕГІ КЕҢЕСТІК ЕРЕКШЕ КОМИССИЯ ҚЫЗМЕТІ

XX ғасырдың бірінші ширегіндегі азаматтық қарсы тұру кезіндегі қақтығыстарға қатысып, атамекенін тастап қашуға мәжбүр болған босқындар тағдыры саяси катаклизмдер тарихының аз зерттелген тақырыбы болып табылады. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты 1916 жылғы көтерілістен соң және Ресейде Кеңес билігі орнағаннан кейінгі алғашқы жылдарда шекара асып, ең алдымен Батыс Қытайға кеткен босқындарды қайтару және орналастыруды мақсат еткен Түркістан Републикасы ОАК жанынан құрылған ерекше комиссияның қызметін талдау болып табылады. Патшалы Ресейдің ұлт-азаттық көтерілісті жазалау саясатынан, кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдардағы қысымнан бас сауғалап шетелге босқан халықты қайтаруға байланысты кеңестік ұстанымның эволюциясы ішкі қоғамдық-саяси және геосаяси ахуалға тәуелді болды. Зерттеу барысында шынайы өмірдің бейнесін қалыптастыруға жәрдемдесетін дескриптивті әдіс пайдаланылды. Дескриптивті әдіс босқыншылықтың құбылыс ретінде қалыптасуы мен кезеңделуінің тарихи себептеріне тереңдеуге мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеу нәтижесінде отандық тарих ғылымында алғаш рет босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі кеңестік ерекше комиссияның құрылуы және қызметінің қырлары, құрылымы жүйеленді. Босқындардың барған елдегі жағдайы нақты деректермен сараланды. Шетелдік және отандық республикалық архив қорларының, оған қоса зерттеу объектісіне тікелей қатысы бар аудандық архивтер жеке қорларының құнды деректерін пайдалана отырып, босқындарды қайтару және орналастыру саясатының әлеуметтік-экономикалық, саяси себептері, оның барысы мен нәтижелері талданды. Ғылыми зерттеуде сондай-ақ, отандық тарих ғылымда алғаш рет XX ғасырдың 20- жылдарындағы босқыншылық проблемасын шешу бойынша кеңестік азаматтық, әскери және дипломатиялық құрылымдардың өзара әрекеттесу дәрежесі, позицияларындағы қайшылықтары мен оның себептері талданды. Зерттеу нәтижелерін XX ғасырдың бірінші ширегіндегі әлеуметтік тарих және миграция мәселесі бойынша жоғары оқу орындары гуманитарлық саласы бойынша арнайы курстарда, оқулықтарда, танымдық жарияланымдарда пайдалануға болады.

Түйін сөздер: қазақ-қырғыз босқындар, Синьцзян провинциясы, ерекше комиссия, Іле протоколы, кіші комиссия, шекаралық уездер, құлдықтағы босқындар.

Y.I. Stamshalov

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: kun2013@mail.ru

The activities of the soviet special commission on refugees in Semirechye in the 20s of the XX century

The fate of the refugees of the first quarter of the 20th century, who participated in the uprisings in Zhetysu and were forced to flee their homeland, is a little-studied topic in the history of political cataclysms in Kazakhstan. The purpose of the proposed article is to reconstruct the activities of the special commission of the Central executive Committee of the Turkestan Republic, whose purpose was the return and accommodation of refugees from the Zhetysui region who left the cordon after the uprising of 1916 and the first years of the establishment of Soviet power in Russia, primarily to Western China. The evolution of the Soviet position in connection with the return of refugees from the policy of retaliation by the authorities of Tsarist Russia for the national liberation uprising in the region and the continued persecution of the indigenous population in the early years of the establishment of Soviet power depended entirely on the internal socio-political and geopolitical situation. In the course of the study, a descriptive method was used that contributes to the formation of a real-life image. The descriptive method allows us to delve into the historical reasons for the formation and periodization of refugee as a phenomenon. As a result of the scientific research, the conditions for the creation, aspects and structure of the activities of the Soviet special commission for the return of refugees were systematized for the first time. The situation of refugees in the host country was examined on the basis of evidence. The socio-economic and political

reasons for the measures for the return and placement of refugees, its progress and results are analyzed using important sources from the funds of foreign and domestic republican archives, as well as special funds of regional archives directly related to the object of research. For the first time in Russian historical science, the scientific study analyzes the degree of interaction, the reasons for the contradiction of the position of Soviet civil, military and diplomatic structures on solving the refugee problem in the 20s of the XX century. The results of the research can be used in special courses, textbooks, educational publications on the humanitarian field of higher educational institutions on the problems of social history and migration of the first quarter of the 20th century.

Key words: Kazakh-Kyrgyz refugees, Xinjiang Province, special commission, Ili Protocol, sub-commissions, border counties, refugees sold into slavery.

Е.И. Стамшалов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: kun2013@mail.ru

Деятельность советской особой комиссии по беженцам в Семиречье в 20-е годы XX века

Судьба беженцев первой четверти XX века, участвовавших в восстаниях в Жетысу и вынужденных бежать, покинув родину, является малоизученной темой истории политических катаклизмов в Казахстане. Цель предлагаемой статьи – реконструкция деятельности особой комиссии центрального исполнительного комитета Туркестанской республики, целью которой было возвращение и размещение беженцев Жетысуйской области, уехавших за кордон после восстания 1916 года и первые годы установления советской власти в России, прежде всего в Западный Китай. Эволюция советской позиции в связи с возвращением беженцев от политики возмездия властей Царской России за национально-освободительного восстания в регионе и продолжение преследование коренного населения в первые годы установление Советской власти всецело зависела от внутренней общественно-политической и геополитической положения. В ходе исследования был использован дескриптивный метод, способствующий формированию образа реальной жизни. Дескриптивный метод позволяет углубиться в исторические причины становления и периодизации беженство как явления. В результате научного исследования впервые систематизированы условия создания, аспекты и структура деятельности советской особой комиссии по возвращению беженцев. Рассмотрено положения беженцев в стране пребывания на основе фактических данных. Проанализированы социально-экономические, политические причины мер по возвращению и размещению беженцев, ее ход и результаты с использованием важных источников из фондов зарубежных и отечественных республиканских архивов, а также специальных фондов районных архивов, имеющих непосредственное отношение к объекту исследования. В научном исследовании впервые в отечественной исторической науке проанализированы степень взаимодействия, причины противоречия позиции советских гражданских, военных и дипломатических структур по решению проблемы беженцев в 20-е годы XX-го столетие. Результаты исследования могут быть использованы в специальных курсах, учебниках, познавательных публикациях по гуманитарной сфере высших учебных заведений по проблеме социальной истории и миграции первой четверти XX века.

Ключевые слова: казахско-кыргызские беженцы, провинция Синьцзян, особая комиссия, Илийский протокол, подкомиссии, пограничные уезды, беженцы, проданные в рабства.

Кіріспе

XX ғасырдың 1-ширегіндегі босқыншылық құбылысы Қазақстан тарихының шешімі мен ішкі қатпары күрделі проблемаларының қатарына жа-тады. Кеңес өкіметінің тұсында мән-жайы, жай-жапсары саяси конъюктураға негізделіп үстірт түсіндірілген босқыншылық көріністерінің қарастырылатын қырлары көп. Патшалы Ресей билігі тұсында 1916 жылдары, Түркістанда кеңес билігінің орнаған 1918 жылдағы жаппай туып-өскен жерін тастап, шетелге босуынан туындаған жағдайға кеңестік биліктің сая-

си ұстанымы әрқилы өзгерісті бастан өткерді. 1916-1918 жылдары Батыс Қытайға қашқан қазақ-қырғыз және басқа ұлттар босқындарын қайтару және орналастыру жөнінде жаңа орнаған кеңестік өкіметтің позициясы біртұтас болмады. Алғашында босқындардың проблемасы осы әлеуметтік құбылыс дендеген Түркістан Республикасына қарайтын Жетісу өңіріне қатысты қарастырылды. Кеңестік билік тармақтарындағы жергілікті ұлттардан шыққан қайраткерлердің босқындар проблемасын шешуге басымдық беруі мен метрополиядағы большевиктік көсемдердің Патша самодержавиясы туғызған

және Кеңес билігінің алғашқы жылдарындағы өрескел қателіктер кесірінен қалыптасқан апатты мойындау арқылы таптық шиеленісі пісіп-жетілмеген жергілікті халықты өзіне қаратуға бағытталған популистік бастамаларының үндестік табуы босқындарды қайтару жөніндегі ортақ ұстанымды орнықтырды. Дүниежүзілік тарих бойынша әдебиеттерде XX ғасырдың 1-ширегіндегі босқындарды тарихи отанына қайтару және орналастыру бойынша жекелеген орыс, қырғыз, тәжік ұлттары өкілдерін қайтару жөнінде жекелеген зерттеулер бар болғанымен, Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірінен босқан қазақ босқындар тағдыры туралы тиянақты зерттеу жүргізілмеген. Кеңес билігінің босқындар мәселесімен айналысатын тиісті құрылымдары қызметін сипаттайтын жергілікті дерек қорлар зерттеу аясынан тыс қалған. РСФСР орталық билігінің уәкілдерінің, өңірдегі азамат соғысы ошағы ретінде сақталған Түркістан майданы әскери-саяси басшылығының, кеңестік сыртқы байланыстар комиссариаты өкілдерінің босқындар мәселесінде ұстанған позициялары, олардың өзара әрекеттесу механизмдері жіті талданған емес. Сол міндеттерді орындау мақсатында ұсынылып отырған мақалада алдымен Жетісу облысы бойынша шетел асқандарды қайтару бойынша қызмет атқарған босқындарды қайтару бойынша құрылым қызметін, қаржылық-материалдық тұрғыда қамтамасыз етілуін, босқындар жөніндегі ерекше комиссиялардың кадрлық құрамы, құрылымдық бөлімдері мен басшылыққа алынған заңдық-нұсқаулықтарын және олардың қызметінің босқындар тағдырына әсері түйінделген ғылыми ақпараттар мен тың архивтік деректер негізінде сараланады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

XX ғасырдың 20-жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі босқыншылық көріністері, оларды тарихи Отанына қайтару шаралары тарихи зерттеу нысанын анықтау үшін ғылыми деректер мен нақты фактілер гуманитарлық ғылымдар саласында пайдаланылатын салыстыру, болжау, сараптау әдістері негізінде тұжырымдалды. Ғылыми зерттеуде босқындар категорияларының бейнесін сараптау үшін әлеуметтік тарих әдістемесінің құралдары пайдаланылды. Сондай-ақ, босқын категориясындағы адамдар тобының шынайы өмірлік бейнесін қалыптастыруға көмектесетін дескриптивті әдіс пайдаланылды. Дескриптивті әдіс босқыншылықтың құбылыс

ретінде қалыптасуы мен кезеңделуінің тарихи себептеріне тереңдеуге мүмкіндік береді. Зерттеудің объектісін күрделі жүйенің бір бөлшегі ретінде қарастыратын тарихи-жүйелілік әдісі де қолданылды. Қазақстаннан кеткен босқындар қауымдастығының тарихы нақты тарихи оқиға, тарихи жағдай және дүниежүзілік тарихи үдеріс сияқты құрамдас бөліктерді қамтиды. Түркістаннан Батыс Қытайға барып орныққан бұрынғы Ресей империясы азаматтарының қауымдасып өмір сүруін талдауда американдық тарихшы Толкотт Парсонс дамытқан тарих кеңістігі өзара әрекеттесіп өмір сүретін өзіндік құрылымдары бар жүйелерден тұратыны туралы құрылымдық функционализм әдістемесі пайдаланылды. Босқындар топтарының Синьцзян аумағындағы жергілікті қоғам үшін дисфункциялық (функцияны бұзу) қызметі билік институттарын проблеманы шешуді жеделдетуге итермелегені сараланды. Жалпы алғанда, ғылыми зерттеуде методологиялық плюрализм жиынтығы қолданылды.

Төмендегі мақаланы жазу барысында Жетісудағы босқындарды орналастыру жөніндегі Түркістан АССР атқару комитетінің ерекше комиссиясы Лепсі және Жаркент бөлімдерінің дербес архивтік қор ретінде сақталған бірқатар құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Қытайдан келген босқындарды орналастыру жөніндегі Түркістан орталық атқару комитетінің Жаркент уездік арнайы комиссиясының Жетісу облысы Мемлекеттік архивінің Панфилов филиалында (Жаркент қ.) (ЖОМА ПФ) сақталған № 265 – Жаркент уездік жұмысшы, шаруа және қызыләскерлер депутаттары кеңесі атқару комитетінің Қытайдан келген босқындарды орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясы (1920-1925) қорында 101 іс бірлігі сақталған. Ал Жетісу облысының мемлекеттік архивінің (Талдықорған қ.) (ЖОМА) № 751 – Лепсі уездік жұмысшы, шаруа және қызыләскерлер депутаттары кеңесі атқару комитетінің Қытайдан келген босқындарды орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясы (1920-1926) қорындағы істер 90 сақтау бірлігін құрайды. Алматы облыстық мемлекеттік архиві (Қарасай ауданы, Жалпақсай а.) (АОМА) №350 – Жетісу облыстық революциялық комитеті қоры (1918-1921) материалдары пайдаланылды. Тақырыпқа қатысты қомақты дереккөздер Ресей Федерациясы архивтерінде сақталынған. Төмендегі мақаланы жазу барысында Ресей мемлекеттік әскери архиві (РФ, Москва қ.) (РМӨА) № 110 – Түркістан майданы армияларын басқару қорының (1918-

1926) құжаттары пайдаланылды. Ал Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архивінен (РФ, Москва қ.) (РЭСТМА) № 5 – В.И.Лениннің Секретариаты қоры (1917-1923), № 61- РКП (б) Түркістан бюросы (Түркбюро) қоры (1920-1922), № 544 – Шығыс халықтары I-съезі және Шығыс халықтарының насихат және әрекет Кеңесі (1920-1922) қорлары деректері пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі босқыншылықтың тарихын зерттеу кеңестік тарих ғылымына қарағанда батыс тарихнамасында ерте қарастырылды. XX ғасырдың I-ширегіндегі босқыншылықтың құбылыс ретінде айқындауды да батыс зерттеушілері ерте қолға алды. 1968 жылы Нью-Йоркте жарық көрген әлеуметтік халықаралық ғылыми энциклопедияда босқын терминіне халықаралық түсініктеме беріліп, босқын ретінде «саясаттың, соғыстың немесе табиғи апаттың салдарынан пайда болған еріксіз мигрант» айқындамасы берілді (Holborn, Shuval, 1968:361). «Қырғи қабақ соғыс» жағдайында батыс ғылыми әдебиетінде кеңестік босқындар проблемасы қарастырылғанымен, социалистік лагерь тарапынан зерттеулер жүргізілмеді. Бұл арада румын зерттеушісі Кзгелди Каролидің 1969 жылы жарық көрген еңбегінің ерекше өзгешелік болғанын айта кету керек (Czegledy, 1969). Ал Эндрю Форбстың еңбегі кеңестік босқындар орныққан Батыс Қытайдың республикалық кезеңіне қатысты толыққанды зерттеу болып саналады (Forbes, 1986).

Кеңес Одағы тұсында Ресей босқындарын қайтару және орнықтыру проблемасы үстірт қана қарастырылды (Покровский, 1961). Кеңестік билік орнағаннан кейінгі Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы босқыншылық проблемасы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана отандық тарихшылардың еңбектерінде кеңірек зерттелді. Кеңестік Түркістанда сырттағы босқындар мәселесін шешу шараларының бастауында тұрған қайраткер Т. Рысқұловтың қызметі мен Түркістан орталық атқару комитетіндегі (бұдан әрі: ТүркОАК) босқындар тақырыбындағы пікірталастар туралы белгілі тарихшы О. Қоңыратбаевтың зерттеуінде баяндалған (Қоңыратбаев, 1994). Тарихшы Н.Мұхаметханұлының ебегінде 4- тарауы «Минго дәуіріндегі қазақтар (1912-1920)» деп аталып, «Қазақстан қазақтарының Шыңжаңға бас сауғалап баруы» тақырыптарында босқындарға

қатысты Қытай өкіметінің саясаты талданады. (Мұхаметханұлы, 2000). Зерттеушінің негізгі дереккөзі – қытай өкімет орындарының жоғарыдан төмен, төменнен жоғары өзара жеделхат, хат алмасулары болғандығымен, зерттеу Қытай тараптың босқыншылық бойынша ұстанымын ішінара саралауға мүмкіндік береді. Ал Н. Алдабектің зерттеуінде Шыңжаң тарихындағы қазақ босқындарына қатысты негізінен ресейлік зерттеушілер еңбектері пайдаланылған (Алдабек, 2003).

Қазақстан-Қытай арасындағы миграция мәселесін арнайы зерттеген тарихшылар Г.М.Мендікұлова мен Б.Ж.Атантаевалардың зерттеуі XIX ғасырдың 60 жылдары мен XX ғасырдың 60-жылдарындағы 100 жылдық тарихындағы миграциялық үдерісті жүйелеуге талпыныс жасауымен құнды (Мендикулова, Атантаева, 2008). Еңбекте XX ғасырдың 20-жылдарындағы қазақстан-қытай миграциясына аз орын беріліп, босқындар проблемасы тек 1921 жылдан бастап қарастырылған (Мендикулова, Атантаева, 2008:152). 1920-1921 жылдары босқындар жөніндегі ерекше комиссияны басқарған Ж. Бәрібаев тұлғасы туралы Р. Байжарасовтың еңбегінде мемлекеттік құрылымның көрсетілген кезеңдегі қызметіне тоқталған (Байжарасов, 1983).

Қарастырылып отырған кезеңдегі босқыншылық тақырыбы проблеманы кеңес мемлекетінің көшпелілер қоғамымен қарым-қатынасы контекстінде қарастырған ресейлік тарихшы Ф. Л. Синицын өз зерттеуінде тоқталған (Синицын, 2019). Ф. Синицыннің еңбегінің 1-тарауы «1920-жылдардағы КССРО-ның «көшпелі» аймақтары» – деп аталып, трансшекаралық көшіп-қонуға арналды. Тарихшы шекара маңайындағы ауа көшушілікті «көшпенділердің әсіресе, бұл халықтар ғасырлар бой көшіп-қонып келген аумақты кесіп белгіленген болсын, мемлекеттік шекараны мойындамауынан» туғаны туралы даулы пікір айтады. Әрине, Ф.С.Синицын азамат соғысына дейінгі қазақтардың Қытайға ауа көшуінің тарихи себептері бар екенін көрсеткенімен, миграциялық қозғалысты ауа көшушілікке жатқызып, оны босқыншылық ретінде қарастырмаған (Синицын, 2019:34). Тағы бір ресейлік тарихшы Н.Н. Аблажейдің еңбегі Қазақстан мен Синьцзян арасындағы миграциялық қарым-қатынас жүйелі талданғанымен құнды (Аблажей, 2014). Н. Аблажейдің зерттеуінің бәсін тарихшының пайдалану мүмкіндігі болған Ресей Федерациясы сыртқы саясат архиві құжаттары көтеріп

түр. Американдық тарихшы Сара Камеронның зерттеуінің 5-тарауындағы «Шекара-аралық босқындықтың басталуы» тараушасында Ресей Түркістанынан қашып шыққан жүздеген мың қазақ, қырғыз, дүнген және славян тұрғындары болғанына тоқталған (Камерон, 2020:149). С. Камерон біздің мақаламыз арқау еткен 1919-1921 жылдар аралығы немесе алғашқы бесжылдыққа жататын жылдардағы «Орта Азия шекаралары жайлы ғылыми зерттеулер әлі де жоқтың қасы екенін» атап өткен (Камерон, 2019:269).

Орыс тарихшысы Е.Н. Наземцеваның монографиясы Ресей эмиграциясының 1920-1940 жылдар аралығындағы Қытайдағы құқықтық жағдайына арналып, реэмиграция және репатриацияның саяси-құқықтық мәселелері қамтылған (Наземцева, 2016). Кеңестер Одағы мен Синьцзян провинциясының 1918-1941 жылдардағы қарым-қатынасының мәселелерін сыртқы саясат ведомствасы архиві негізінде зерттеген В. А. Барминнің еңбегінде Ресей босқындарын репатриациясының шыннай себептері мен Іле протоколы аталған 1921 жылғы 27 мамырдағы келісімнің тарихи мәнісі талданған. Босқындар проблемасы Синьцзян-Ресей қарым-қатынастары аясында қарастырылғандығы және Синьцзянның тек орыс босқындарының жағдайы ғана қарастырылуы зерттеудің шектеулілігін көрсетеді (Бармин, 1998).

XX ғасырдың 20- жылдарындағы босқыншылық тарихнамасында қырғызстандық тарихшы Д.М. Будянскийдің монографиясы ерекше атауға лайық (Будянский, 2007). Тарихшының зерттеуі қарастырылып отырған кезеңдегі тек қырғыз босқындары проблемасына арналған. Д. М. Будянский босқындар жөніндегі ерекше комиссия құрылымдары қорларын қарауға мүмкіндігі болмағандықтан, кіші комиссиялар қызметін назардан тыс қалдырған.

Орта Азиялық эмиграциялық үдерісті кең ауқымда қарастырған тәжікстандық тарихшы Камолудин Абдуллаевтың еңбегін ұлан ғайыр өңірдегі босқыншылыққа, эмиграцияға себеп болған тарихи оқиғаларды мүмкіндігінше жаңаша әрі толыққанды зерделеуге талпыныс ретінде жоғары бағалауға болады (Абдуллаев, 2009). Кітаптың аннотациясында зерттеу автордың тарапынан «посткеңестік тарихнамада кеңестік кезеңдегі ортаазиялық эмиграция тарихын зерделеудің алғашқы талпынысы» ретінде бағаланғанымен, онда босқыншылықтан гөрі саяси эмиграцияға көбірек басымдық берілген. Батыс зерттеушілерінің еңбектерін жіті талдаған

автор посткеңестік кезеңдегі құнды зерттеулерді қарастырмағаны байқалады. Дегенмен, К. Абдуллаев осы күрделі тақырыптың аясындағы босқыншылықтың табиғатын түсіндіру үшін ұғымдық-категориялық әр алуандықты жүйелеуге біршама көңіл бөлген. Автор Орта Азия халықтарындағы қарастырылып отырған тарихи кезеңдегі миграциялық үдерістің ғылыми-ұғымдық аппаратындағы ирреденттілік (мемлекет құрушы этникалық топтың отанынан шетке кеткен осы топтың өкілдеріне идеологиялық және ұйымдасқан түрдегі көңіл бөлу мүдделілігінің көрінісі), босқын (refugees), эмигрант ұғымдарының нақты тарихи кезеңдер бойынша қолдану практикасын талдаған (Абдуллаев, 2009:11). К. Абдуллаевтың «..босқын ұғымы революциядан кейін және азамат соғысы кезінде қашқандарға қатысты пайдалану көбірек орынды. Ал 1920-жылдардың екінші жартысы мен 1930 жылдардың басындағы КСРО-дан саяси және басқа себептермен кеткендерді «эмигрант», «мұғажир» деп атау керек» – деген біржақты байламымен келісу қиын. Тарихшы бұлай жүйелеуге, бірінші топтағылар мүліктерін тәркілеу, Қызыл Армия мен жаңа биліктің қырғынынан жан сауғалап асығыс аттанса, екінші топтың эмиграцияға кеткенше КСРО-да өмір сүру тәжірибесі болғанын, атамекенін саналы түрде тастап шыққанын уәж етеді. Біздіңше, бұлай көрініп тұрған сыртқы белгілерді критерий етіп жүйелеу тұтас кезеңнің ажырамас құрамдас бөлігі болған босқыншылық құбылысының табиғатын шектеп сипаттаумен тең. Өйткені, «саналы түрде» босып кетуге аштық, тонаушылық алым-салық саясаты, жұқпалы аурулар әсер еткен кезең қос төңкерістен басталып, 30-жылдардың ортасына дейін перманентті түрде алмасып тұрғанын ескеру керек. Дегенмен, К.Абдуллаев бұдан әрі «босқын, эмигрант және мұғажир» категорияларының барлығын да өз «титұлды» елдерінен тыс өмір сүріп жатқан орта азиялықтарға қолдануға болатынын» көрсете кеткен (Абдуллаев, 2009:16).

Соңғы жылдарда жарияланған сүбелі зерттеулер қатарына Ю.А. Лысенконың (Лысенко, 2020), Т.А.Шаметованың (Шаметова, 2024) зерттеулерін атауға болады. Ю.А. Лысенконың мақаласы босқындар проблемасының маңызды қырларын көтергенімен, деректемелік жағынан архив құжаттарына сүйенбей, жарияланған құжаттар жинағын материалдарын пайдалануымен шектелген. Т.А. Шаметованың зерттеуі негізінен Синьцзян мен Ресейдің сауда-экономикалық қарым-қатынастары болғанымен,

еңбекте мәселенің саяси қыры, әсіресе, орыс босқындарына байланысты қыры ғана қарастырылған. Зерттеуде Синьцзяндағы Патшалы Ресей тұсынан қалған дипломаттар мен жаңа орнаған Кеңестік Ресей өкіметінің сыртқы қатынастар бойынша өкілдері, Сібір (Кольчак) үкіметінің өкілдерінің өлкедегі қызметі, өзара қарым-қатынастары туралы қызғылықты мағлұматтар бар (Шаметова, 2024:171).

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Қытайға босқан қазақ-қырғыздарды қайтару және орналастыру бойынша шаралар қабылданды. Өз кезегінде босқындар мәселесі жайдан жай ауызға алынып, іске асырылатын саясатқа айнала салған жоқ. Жетісудағы Кеңес өкіметінің орнауы қаруланған ақгвардияшыл топтармен қоян-қолтық ауыр күреспен жүрді. 1919 жылдың 15 қазанында ТүркОАК төралқасы Спешниковтың Жетісу облысының саяси-әлеуметтік жағдайын талдаған арнайы баяндамасын талқылайды. Талқылауда сөз алған Т. Рысқұлов «Жетісуда үстемдік етіп отырған (орыс) кулактары және ол кулактар қаруланған, мәселенің бәрі осымен қорытындыланады. Жетісуда кеңес өкіметі өмір сүруі үшін осы кулактарды қарусыздандыру керек, содан кейін ғана кеңес өкіметін дұрыс ұйымдастыруға болады» – дейді (Қоңыратбаев, 1994:110). Т.Рысқұловтың өзі басқарған аштықпен күрес орталық комиссиясына, Мұсылман бюросына Қытай жерінде өмір сүріп жатқан қазақ-қырғыз босқындарының арыздары көптеп түседі. Арыз, ұсыныстардың мазмұнында Жетісу облысы бойынша Түркістан Республикасы қорынан ашыққан қазақ-қырғыз босқындарын көктем шыққанша ас-ауқатпен қамтамасыз ету үшін 6 млн. сом, шаруашылықтарын қалпына келтіру үшін 48 млн. сом, Қытайда құлдыққа жүрген босқындарды сатып алу үшін 36 млн. сом және шекара сыртындағы босқындарды Отанына қайтару, киім, азық-түлікпен қамту, жеткізу шығындарына 33 млн. сом бөлу туралы өтініш те бар болатын. Осы мағлұматтар негізінде 1919 жылдың 24 қарашасында ТүркОАК арнайы мәжілісі осы босқындар тақырыбына арналып, кең талқылау жүргізілді. Осы жиналыста Т. Рысқұлов босқындарды қайтару саясатының негізгі ұстанымдары болатын 1916 жылғы көтерілістен соң ауа көшкен барлық қазақ-қырғыз босқындарға жедел көмек көрсету қажеттігі, Оларды Қытайдан кері қайтарып,

өздерінің ата қонысына орналастыру, контрреволюциядан зардап шеккен азаматтарға берілетін көмек туралы Ресейдің орталығында қолданылып жүрген ережені Түркістанға да енгізу қажеттігі, осы бағыттағы шараларды үйлестіру үшін ерекше комиссия құру туралы ұсыныстарын ортаға салды (Қоңыратбаев, 1994: 111). Бұл ұсыныс 1920 жылдың 20-29 қаңтар аралығында өткен 1 бүкілқырғыз (қазақ) кедейлер съезінде түземдік босқындарды қайтару туралы қаулы түрінде қауатталды (АОМА 350-к., 1-т., 18-іс, 142 (а) п.).

Түркістан ОАК-нің 1920 жылдың 3 ақпандағы оның төрағасы Т. Рысқұлов пен ТүркОАК іс басқарушысы Шешунов, ТүркОАК хатшысы Шакиров қол қойған №198 бұйрығында: «Жұмысшы-шаруа үкіметінің патша үкіметінің қырғыз (қазақ) халқын жүйелі және аяусыз түрде жерден айыру, қырғыз (қазақ) жерін оларды билеуші-қанаушыларға алып беру және осындай варварлық тәсілдермен қырғыз (қазақ) ұлтын толықтай жою мақсатындағы қырғыз (қазақ) халқы үшін зиянды, жыртқыш отаршылдық саясатының зардаптарын жою, әсіресе, патша әкімшілігінің 1916 жылы қырғыз халқын бұрынғы патша армиясындағы тыл жұмыстарына еңбекке қабілетті қырғыздарды шақыру сияқты зорлық-зомбылығына қарсы қырғыз халық көтерілісін қанды және қатыгездікпен басып-жаншуының қанды салдарын жоюға қол жеткізу үшін шаралар қабылдауды бірінші міндеті деп санайтыны» көрсетілді. Бұйрықта қасіретті жағдай қырғыз (қазақ) халқының жаппай Қытай жеріне қашуға мәжбүр болғаны, ол жақта халықтың көпшілігі өздерінің жұрнағы қалған мал-мүлкін ғана емес, әйелдері мен балаларын құлдыққа сатуға дейін жеткені атап айтылды. ТүркОАК Жетісу облысы бойынша төмендегідей шаралар тізбесін атқаруға бұйрық берді: «1) Жетісу облысының қатыгез патша жазалаушыларынан қашқан немесе ұлттық араздықтың салдарынан Қытайға немесе басқа жерлерде жасырынуға мәжбүр болған барлық мұсылмандарының ескі жерлеріне толық қауіпсіз күйде оралып, бұрынғы жерлері мен үйлерін тыныш пайдалануы үшін барлық шаралар қабылдансын; 2) жұмысшы-шаруа үкіметінің құзыретіндегі барлық құралдар арқылы ұлттық және таптық топтардың, сондай-ақ жеке тұлғалардың бұрынғы зорлық-зомбылығын жалғастыруға бағытталған барлық әрекеттері түбегейлі тоқтатылсын.» (ЖОМА ПФ 265-к., 1-т., 1-іс, 1-п.). Аталған бұйрықты іске асыру үшін құрамында: төрағасы Төрәкүл Жанұзақов пен мүшелер С. Мангельдин, Нығматуллин,

Хохлов және Түріккомиссияның өкілі бар ТүрОАК-нің Жетісу облысындағы босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясын құрылып, құрылымға қырғыз (қазақ) босқындарын орналастыру жөніндегі арнайы нұсқаулық бойынша жұмыс істеу ұсынылды (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 1-іс, 1-п.). Босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі ерекше комиссия жұмысына айрықша назар аударылғанын оның құрамына кіретін кейбір мүшелері армия қатарынан шақырылып, әскери қызметтен жедел босатылғанынан да көруге болады (Будянский, 2007: 149). ТүрОАК президиумы жер өңдеу комиссары мен халық шаруашылығының орталық кеңесіне комиссияны керекті ауыл шаруашылық құралдары, азық-түлік, киіммен қамтамасыз етуді, әскери билік орындарын ерекше комиссияға барынша көмектесуді, комиссияның алдында тұрған міндеттерді шешуге қарсы болғандарды революциялық трибунал сотына дейін тартуды міндеттеді (Будянский, 2007: 149). Ұйымдастыру жұмыстарының барысымен Ташкентте бөгелген ерекше комиссия төрағасы Верныйға біршама кешігіп келді. Мұны Жетісу облыстық әскер-революциялық комитетінің (бұдан әрі обләскериревком – Е.С.) өкілі Юсуповтың қайта-қайта жолдаған жеделхаттарынан көруге болады. Жеделхаттардың бірі 1920 жылдың 19 наурызында Пішпекте жүрген Т. Жанұзақовтың өзіне жолданған. «Босқындарға қатысты жедел шешуді талап ететін мәселелердің көбейіп кетуіне байланысты сіздің дереу Верныйға келуіңізді және шығатын күніңізді телеграф арқылы хабарлауды ұсынамыз» – делінген жеделхатта (АОМА 350-қ., 1-т., 86-іс, 104-п.). Т. Жанұзақовты Верныйға келуін асықтырған тағы бір жеделхат Меркеге де жіберілген (АОМА 350-қ., 1-т., 86-іс, 124-п.). Юсупов ертесі 20 наурыз күні Ташкентке ТүрОАК-не жолдаған жеделхатында: «Сіздер жіберетін болған босқындарды орналастыру жөніндегі комиссия Верныйға әлі келген де, тапсырылған міндеттерді шешуге кіріскен де жоқ.»- деп көрсеткен. Жеделхат мазмұнында көктемгі егін жұмыстарының жақындауына байланысты тіршілікке керек құрал-саймандары жоқ босқындар үшін комиссия қамқорлығы айрықша керек болып тұрғаны атап көрсетілген (АОМА 350-қ., 1-т., 86-іс, 121-п.). Ал осы жылдың 30 наурызында ТүрОАК мәжілісінде Т. Рысқұловтың ұсынысымен Жетісу облысына жіберген ерекше комиссия төрағасы Т. Жанұзақовтың жеделхаты талқыланды. Мәжілісте орыс шаруаларының сол жерде бұрын

тұрған халықтан алып қойған жер телімдерін, ол жерлерге соңынан салған құрылыстарына қарамастан, заңды иелеріне қайтару туралы шешім шығарылды (Қоңыратбаев, 1994: 170). Босқындардың Отанына оралуына ыңғайлы қоғамдық пікір қалыптастыруда, жалпы жұрттың жаңа өкімет саясатына сенімін туғызу үшін 1920 жылдың 16 наурызында Түріккомиссия басшысы Ш. Элиава, Түркістан майданының қолбасшысы М.В.Фрунзе және Түріккатком төрағасы Т.Рысқұлов қол қойған «Жетісу облысының тұрғындарына» үндеуінің қабылданды (Известия ТурЦИКа, 1920, 16 марта, №59).

Түркістан өлкелік партия комитетінің 1920 жылдың 31 наурызындағы мәжілісінде Жетісу облысының жағдайы талқыланып, осы бас қосуда Т. Рысқұловтың Жетісу облысы бойынша дайындаған тезистері тыңдалды. 17 баптан тұрған тезистерге Жетісудің отарлану тарихынан бастап, өңірдің әлеуметтік, саяси дамуының негізгі мәселелері арқау болды. Тезистерде Жетісу босқындары да назардан тыс қалмады. Құжаттың VIII-бабы 1916 жылғы көтеріліс зардабынан туған Жетісудің көшпелі халқының басым бөлігінің босқыншылыққа ұшырауы, аштық пен аурудан көп мөлшерде қырылғаны, жазалаушы күштерден бой тасалап, Қытай жеріне ауа көшкені таратылып баяндалды (Қоңыратбаев, 1994: 171-172).

Т. Рысқұловтың бастамасымен құрылып, оның басшылығында жұмысы кең қанат жая бастаған Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз босқындарды орналастыру жөніндегі ерекше комиссияның белсенді әрекетінің нәтижесінде аймақтағы бірталай келеңсіздіктердің беті ашылды. 1920 жылдың 11 сәуірінде Жетісу обләскериревкомының арнайы шақырылған тұлғалармен біріккен жиналысында облыстық және уездік билік органдарының жаңадан құрылған ТүрОАК Жетісуда қазақ-қырғыз босқындарын орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясымен экономикалық қарым-қатынасының принципті мәселесі қаралды. Қабылданған қаулыда «ТүрОАК Жетісу облысындағы босқындарды орналастыру жөніндегі комиссиясын облыс аумағындағы мұқтаждығына қатаң сәйкес товарлар мен қаржымен қамтамасыз ету» шешілді (АОМА 350-қ., 1-т., 29-іс, 42, 42 (а) пп.). Жетісу обләскериревкомының шешімінде босқындар жөніндегі ерекше комиссияны көзге ілмеу байқалды.

Ерекше комиссияның пәрменді әрекетіне тосқауыл қойған, оның шешімдерін орындау-

дан бас тартқан жергілікті шовинистік пікірдегі топтардың жекелеген басшыларының аяқтан шалуымен 5 мамырда (Т. Рысқұлов Түркістанда жоқ кезде) Жетісу облыстық әскериревком кеңесі босқындар жөніндегі ерекше комиссия төрағасы Т. Жанұзақовты тұтқынға алды. ТүркОАК-нің обләскериревком шешімінің заңсыздығын дәлелдеген талап қоюынан кейін Т. Жанұзақов тұтқыннан босатылды. Қазақ-қырғыз босқындарына көмек жөніндегі ерекше комиссия төрағасының тұтқындалуы Жетісудағы ұлтаралық қайшылықты тереңдетіп жіберді. 1920 жылдың 16 мамырында Верный қаласында РКП (б) Жетісу облыстық комитетінің 14 мамырдағы телефонограммасына орай қалалық партия ұйымының төтенше жалпы жиналысы өтті. Жиналысты қалалық партия ұйымы жетекшісі Кондрушкин мен әскери комиссар Шигабудинов баяндама жасаған. Партияның өз жұмысында ұлттық емес, таптық принциптерді басшылыққа алатыны туралы ұзақ сөйлеген Кондрушкин «материалдар негізінде» Верныйға қазақ-қырғыз босқындарын орналастыру жұмыстарымен жіберілген Жанұзақовтың бірнеше күнге тұтқынға алынуы, Юсупов, Қашқынбаев сияқты саяси қызметкерлердің үйлеріне тінту жүргізілгені туралы ақпарат өңірдегі мұсылман коммунистер арасында дүрбелең туғызғанын айтты. Кондрушкиннің баяндауынша, дүнген слабодасындағы партия ячейкасында Т. Жанұзақовты босатуды талап етпесе, барлық мұсылман саяси қызметкерлерді қызметтерінен шақырып алу туралы қаулы шығарған. Кондрушкин жергілікті партия мүшелерінің көзінде «мұсылман қызметкерлерді тұтқындау және тінту жүргізу жіберілген орыс партия қызметкерлерінің мұсылмандарды биліктен ығыстыруы» болып көрінген баса көрсетті (АОМА 350-қ., 1-т., 59-іс, 40(а)-п.).

Қырғыз манабының отбасынан шыққан Төрәкұл Жанұзақовтың Жетісудағы қырғыз-қазақ босқындары жөніндегі комиссия төрағасы болып, «бұл жұмысты жандандырған кезде отаршылдар (колонизаторлар) Түріккомиссия арқылы оны орнынан алып тастағаны» Т.Рысқұловтың 1921 жылдың 19 наурызында В. Ленинге жолдаған «Түркістан мәселелері» атты саяси баяндамасында да көрсетілген. Т.Рысқұлов Т. Жанұзақовтың босқындар бойынша ерекше комиссия басшылығында біршама жұмыс атқарғанын, атап айтқанда, жергілікті халық оның үгіті бойынша ондаған жүз пұт бидай көмегін жинап, ерікті түрде босқындар үшін егін еккенін баса көрсетеді. Сонымен қатар

Т.Рысқұлов Т. Жанұзақовтың орнынан алынуы бұрынғы істелініп жатқан жұмыстың жүзден бірін де атқаруға мүмкіндік бермей тоқтатып тастағанына күйінеді (РӘСТМА 5-қ., 1-т., 2920-іс, 185 (а)-п.). Т. Рысқұловтың көрсетуінше, Г.И. Сафаровтың Т. Жанұзақовты тұтқындауы оның басмашылық топтар жағына өтіп кетуіне алып келген (РӘСТМА 5-қ., 1-т., 2920-іс, 185 (а)-п.). Коминтерннің Түркістан бюросы жауапты қызметкері Н. Төрәкұловқа жаған хатында Т. Жанұзақов өзіне «рахымшылық туралы өтініш» айтқан. Т. Жанұзақов көрсеткен оның Кеңес өкіметіне қарсылықты тоқтатуының шарты бойынша Г. Сафаров пен С. Қожанов «отрядсыз және қарусыз» Жалалабадқа баруға тиіс болған. Алайда, Избаскентте тұтқынға түскен Т. Жанұзақов басмашылардың Базарқорғанға шабуылы кезінде оққа ұшқан. Бұл мағлұматтар жақында осы мақала авторы РӘСТМА қорынан тапқан Н. Төрәкұловтың Г. Сафаровқа жазған хатында көрсетілген (РӘСТМА 544-қор, 4-тізім, 12-іс, 49 (а)-п.).

1920 жылдың қыркүйегінен бастап, жаңа сападағы босқындар жөніндегі ерекше комиссия төрағалығына Ж. Бәрібаев тағайындалды (Байжарасов, 1983:25). Осылайша, Жетісу облысындағы Кеңестер құрылысы тегеурінді ішкі тартыс, шиеленіскен саяси күреспен қабат жүріп жатты. Партиялық әдебиетте Жетісудағы өкімет орындарында орнығып алған солшыл эсерлердің қызметі әшкереленіп жазылады. Солшыл эсерлердің ниеттестері Пішпек, Тоқмақ, Прежевальск, Жаркент сияқты уездік деңгейдегі қалаларда да болған (Байжарасов, 1983:30-31). Жұбаныш Бәрібаевтың босқындарды қайтару және орналастыру туралы ерекше комиссияға басшылығы осындай өңірдегі өкімет орындарының ішкі теке-тіресі жағдайында өтті.

Босқындарды РСФСР-ға қайтару мәселесінің халықаралық аспектісін шешу де жолға қойылды. 1920 жылдың 27 мамырында Құлжа қаласында Кеңес өкіметі мен Қытай республикасы Іле өлкесі, Синьцзянь провинциясы өкілдері кездесуінің «Іргелес екі Қытай және орыс республикаларының Қытай Республикасы аумағындағы казактар мен босқындарды Ресейге қайтару туралы» хаттамаға қол қойылды. Кеңестік босқындар проблемасы бойынша келісім санатындағы «Іле хаттамасы» атауымен таныс бұл келісімге РСФСР жағынан сыртқы байланыстар бөлімі уәкілі П.Е. Лимарев, сыртқы сауда бөлімінің уәкілі А.Р. Левитас, Қытай республикасы жағынан Іле даоині және дипломатиялық чиновник Сюй Годжень, дипломатиялық бюро бастығы Му Вей-

тун, Құлжа уездік бастығы Му-Вей-тун, дипломатиялық бюро драгоманы Чинь-лянь Гуаргиа қол қойды. Орыс-қытай біріккен комиссиясы түріндегі еларалық құрылым жиналысының күн тәртібінде екіжақты қарым-қатынастар және Қытай аумағындағы казактар мен босқындарды Ресейге қайтару туралы мәселені қарады. Хаттаманың босқындарға қатысты бөлігінде: «Түркістан майданы басшылығы Кеңес өкіметіне қарсы күрескен барлық орыс азаматтарына рахымшылық жасау туралы Түркістан республикасының барлық мекемелері мен лауазымды тұлғалары үшін заң болып табылатын бұйрық шығарғандықтан, кеңес өкіметі рахымшылық жасалған босқындарды қабылдауға және олардың бейбіт еңбекпен айналысуына жағдай жасауға міндеттенсе, Қытай тарап олардың Ресей аумағына қайтуына барлық шараларды атқаруға уәде ететіні» көрсетілді (Документы внешней политики СССР, 1958:547-548). Әлсіз орталық Қытай билігінің жағдайындағы Синьцзянның ішкі саяси тұрақтылығының сақталуын 1912-1928 жылдар аралығында өңірдің әскери және азаматтық губернаторы болып, провинция аумағында дара билікті иеленген Ян Цзен-синнің икемді әрі айлакер саясатымен байланыстыра қарауға болады (Абдуллаев, 2009:87).

Босқындарды қайтару жұмыстарының негізгі бөлігі Қытайда атқарылатын болғандықтан, Құлжа қаласында ерекше комиссияға қарайтын кіші комиссиялар құрылды. ТүркОАК ерекше комиссиясының 1920 жылғы 22 наурыздағы мәжілісінде Құлжа кіші комиссиясының есебі тыңдалып, арнайы қаулы қабылданды. Осы № 8 қаулыға сәйкес, Құлжа және Қашқар кіші комиссияларының әрқайсысына Москва мануфактурасынан 10 орам мата, 100 пар кебіс, 400 пар мәсі, 200 тал жылы тақия, 13 фут кір сабын, 13 фут іш киім сабыны, 15 пүд жидек шайы, 30 пүд кишмиш, Қытай провинцияларында босқындарды сатып алу үшін 2,1 млн. Николай рублі, 2,1 млн Керенский ақшасы, 1 миллион Советті рубль және Советтік Ташкенттік бонн, комиссиялар қажетіне 10 миллион рубльден ақша бөлінді (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 1-іс, 80-п.). Құлжадағы ерекше кіші комиссия Түркістан сыртқы байланыстар бөлімі мен Құлжадағы уәкілетті өкілмен бірлесе жұмыс атқарды. 1920 жылғы 11 тамыздағы № 672 хатта: «Текесте тұратын қырғыз (қазақ) босқындардың арасында үгіт жүргізу және оларға Кеңестік Ресейге оралу тәртібін түсіндіру үшін Текесте А. Нарботин... жіберілгені» хабарланды (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 16-п.).

Түркістандағы азамат соғысының жалғасуы жағдайында босқындар мәселесімен айналысатын ерекше комиссияның құрылымдық бөлімшелерінің құқықтық мәртебесі біркелкі болмады. Қытайдың Шығыс Түркістан аумағында большевиктік билікті ресми танымайтын бұрынғы Ресей империясының дипломатиялық құрылымдары да жұмыс істеді. 1920 жылдың 8 наурызында Жетісу облыстық Мұсылман бюросына Құлжадан жолдаған Иннахун Зайналовтың хатында нақты осы уақыттағы босқындардың Түркістанға қайтуы туралы мәліметтер көрсетілген. Иннахун Зайналов 1920 жылдың 2 ақпанынан 10 наурызға дейін Чимпандза мен Құлжадан дүнген, сарт, қазақ-қырғыз, тараншы, татардан құралған 500 босқын отбасы кеткенін, қалада тұратын босқындардың да Кеңестер еліне кету ниеті бар екенін хабарлаған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 4-іс, 50-п.).

ТүркОАК жанындағы босқындар жөніндегі ерекше комиссия құрылымдық жағынан өзгертіліп, ерекше комиссия ендігі жерде Түркістан республикасы халық комиссарлар кеңесіне (бұдан әрі халкомкеңес – Е.С.) бағынатын болды. Түркістан АССР халкомкеңесі төрағасы И. Любимов қол қойған 1920 жылдың 17 шілдесінде № 1968 нұсқаулығына сәйкес ерекше комиссияна төмендегідей құқтар мен өкілеттіліктер берілді: 1) Қытай билігімен қырғыз (қазақ) босқындардың Қытайдан кету еркіндігі туралы, қытай өкімет орындарының босқындар сатқан балалар мен әйелдерді жекелеген Қытай азаматтарынан сатып алуға жәрдемдесуі туралы келіссөздер жүргізу; 2) Патша өкіметі күшімен немесе өз бетімен босқындарды шығарып жіберген, барлық заңсыз иелерден өз орындарына оралған босқындарға тиесілі немесе олардан тартып алынған жабдықтар, егіндік және басқа да мүліктерімен бұрынғы иелеріне беру; 3) босқындарға ақша, көлік құралдары, азық-түлік, киім, аяқ киім және т.б. түріндегі алғашқы көмек көрсету; 4) қытайлықтардың құлдығындағы барлық әйелдерді, балаларды және т. б. босқындар отбасы мүшелерін мемлекет есебінен сатып алу (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 1-іс, 64(а)-п.).

1920 жылдың 4 тамызында Түркреспублика халкомкеңесі жанындағы Жетісудағы босқындарды орналастыру жөніндегі арнайы комиссия төрағасы Хохлов қол қойған № 50 бұйрықта: «Орталық өкіметтің тапсырмасы бойынша осы күні Верный қаласына келіп, Жетісудағы босқындарды орналасты-

ру жөніндегі арнайы комиссия төрағасының міндетін атқарушы қызметіне кірістім. Осы комиссияның бұрынғы төрағасы С. Мангильдин жолдасқа өзінің тікелей міндеті – комиссия мүшелігін атқаруды ұсынамын. Осы туралы өзіме бағынышты кіші комиссияларға мәлімет ретінде жолдаймын.» – делінген (АОМА 350-қ., 1-т., 33-іс, 50 (а) п.).

Отанына оралуға пейілді босқындарға Қызыл Армия әскери бөлімдері тарапынан қысым жасалған фактілер де кездесіп отырған. Құлжа кіші комиссиясы Қалжат бөлімшесі меңгерушісінің Жаркенттегі ерекше комиссия пунктіне және милиция бастығына 1920 жылдың 10 тамызда жолдаған қатынас хатында сондай фактілердің біріне назар аударылады. Хатта айтылғанындай, Жаркент уезінің Алжан болысында әскери бөлімдер тарапынан жергілікті халықтан реквизиция жүргізіліп, азаматтардан 50 қой, 6 ер-тұман, 6-киіз жабу және 6 киіз үй ақысыз алынған. Зардап шеккендер арасында жақында ғана Қытайдан келген босқындар да бар болған. Хатта: «кедей қырғыз халқының, әсіресе, Кеңес өкіметінің қанатына оралған босқындарға беталды зорлық-зомбылық көрсетілуіне қарсы шұғыл және жігерлі шаралар қабылдау» талап етілген. Бұл хатқа Алжан болыстығындағы 30 түтін босқындардың өкілі ретінде жәрдемақы алуға келген Шәкір Қосалиев пен Қызыл Армияға шақырылғандармен бірге келген Жаманқара Салтақовтардың шағымы негіз болған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 31-п.).

Қытайдан атамекеніне ағылған босқындар тасқынын ұйымдастыруға, оларды тұрғылықты жеріне жеткізуге көп мөлшерде қаржы керектігі түсінікті еді. Жаркент уездік ерекше комиссия төрағасының комиссияның уәкілетті өкілі Крохинге 1920 жылдың 6 қыркүйекте жолдаған № 1139 нұсқауында 2 миллион бес жүз мың екі жүз он сом (2.500 210) Николай ақшасы, 81 сом 66 тиын Керенский ақшасы, 51 тал 5 тиын Қытай тезасы, және 1 миллион сом Кеңестік ақша жіберілгенін куәландырған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 128-п.). Осынша қомақты нақты ақша Құлжаға жеткізіліп тұрған. Ерекше комиссияға мемлекеттік қаржы халық банкі арқылы түскен. Жаркентке 10 миллион сом ақшаны кіші комиссия төрағасының атына түскен (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 169-п.). Қаржылық құжаттар бойынша Синьзянның Текес ауданында босқындар арасында 31640 қой, 787 ірі қара, 717 жылқы таратылған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 210-п.).

Кері қайтуға ниетті босқындардың көптігі әр кезде де қаржы жетіспеушілігін туғызып тұрды.

1920 жылы 31 наурызында С. Мангильдин Ташкентке ТүркОАК төрағасы Т. Рысқұловқа «Кіші комиссияның Құлжа ауданындағы жұмыстар үшін бөлінген қаржыдан он төрт миллион сом ғана қалды. Қытайдан қырғыз (казак) босқындардың көптеп ағылуы мен үлкен тасқынын және Жетісудағы жұмыстардың ерекшелігін ескергенде» кіші комиссия өте ауыр жағдайда қалып отырғанын, қосымша көмек дереу жеткізілмесе, өздерінің босқындарды жөнелту жұмыстарын тоқтатуға мәжбүр болатындығын хабарлаған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 3-іс, 4-п.).

1920 жылы Синьзянға келген ерекше комиссия өкілдерінің мұнда үш адамнан тұратын бюро қалдырып, босқындарды тіркеумен айналыса бастағаны туралы Батыс Қытайдағы қырғыздардың өкілдерінің Кеңестер одағы өкімет орындарына жазған хатында да көрсетілген. Бұл хатта ерекше комиссия өкілі, жеткізуші ретінде 1920 жылдың 10 қаңтарында берілген № 47 мандат иесі қырғыз Камал Шабдановтың есімі аталған. Алайда, «комиссияның өзі сатылып кеткен адамдарды босату үшін Пекиндегі Қытай орталық үкіметімен келіссөздер жүргізуге декрет алып қайту үшін, және ахуалды баяндау үшін Россияға кері оралған.» Осыдан кейін, босқындардың айтуынша, «бұл уақытқа дейін (олардан) ешқандай хабар жоқ, бізді ұмытып кеткен сияқты» (РӘСТМА 61-қ., 1-т., 77-іс, 16-п.).

Ерекше комиссия құрылғаннан кейінгі кезеңдегі босқындар саны туралы мәліметтер жүйелі түрде жинақталмады. Жаркент уездік ерекше комиссиясы шекарадан бері өткен босқындар саны туралы мәліметтерді ТүркАССР статистика басқармасына жолдап тұрған. Жергілікті ерекше комиссия іс жүргізушісі Зариф Халитов жолдаған статистикалық мәліметтеге сәйкес, 1920 жылдың 19 сәуірі мен 20 шілдесі аралығында Жаркент арқылы жалпы саны 380 босқындар отбасы, оның ішінде 995 еркек, 679 әйел өткен. Бұл босқындармен бірге 526 жылқы, 12 түйе, 242 сиыр, 29 бұқа, 5 есек, 100 ешкі, 507 қой, 5 киіз бес киіз өтті. Ал Колжат арқылы 792 босқындар отбасы өтіп, оның ішінде ерлер 1243, әйелдер 1029-ді құраған. Бұларға тиесілі 796 жылқы, 20 түйе, 20 есек, 14 сиыр, 779 сиыр, 201 бұқа, 487 ешкі, 2414 қошқар, 171 киіз үй өткізілген. 1920 жылғы Верныйдағы бүлік оқиғасына орай Кеңес өкіметінің қарсыластары таратқан хабарларға байланысты кері өткен босқындар легі ең төменгі деңгейге дейін қысқарып, Қалжат бойынша өткізу жартылай азайып, Жаркент бойынша аз мөлшерде босқын

өткені де хабарланды (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 3-іс, 25-п.). Осы жылдың күзіне қарай Жаркент уезі арқылы Жетісуға оралған босқындар легі саябырсығанын көруге болады. Ерекше комиссияның Қалжат бөлімшесі 1-15 қыркүйек аралығында жалпы саны 27 босқындар жанұясын ғана қабылдаған. Оралушылардың 19-ы ер адам, 4-әйел, 4-балалар, 11- жалғызділіктілер болған. Бұл босқындармен бірге 27 ат, 3 түйе, 19 сиыр, 5 ешкі, 110 қой, 4 киіз үй келген (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 9-іс, 36-п.). Қытай аумағынан РСФСР-ға Қалжат кіші комиссиясы арқылы өткен босқындар саны жинақы мәліметтер бойынша 1920 жылдың 10 тамызынан 1921 жылдың 1 қазаны аралығында 403 жанұя, 63 жалғызбасты, жалпы саны 1989 адамды құрады. Қалжат арқылы өткен босқындар негізінен Жаркент, Прежевальск, Алматы, Пішпек, Нарын уездеріне барып орналасқан (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 49-іс, 7-п.).

Қытайдан оралған қазақ-қырғыз босқындарына жергілікті өкімет орындары тарапынан азық-түлік тапсырмалары мен міндеткерліктердің салыну фактілеріне орай Жетісу облыстық азық-түлік бөлімі меңгерушісі Цветков пен нан қоры бөлімі меңгеруші Черных қол қойған 1920 жылдың 25 желтоқсанында уездердің азық-түлік комитеттеріне жолданған нұсқауда ТүркОАК-нің босқындарға алым-салық жүктемеу туралы бұйрығын бұлжытпай орындау тапсырылды (АОМА 350-қ., 1-т., 193-іс, 17-п.). Өз кезегінде Жетісу облыстық ревком төралқасы барлық уездік босқындар комиссияларына босқындардың ТүркОАК-нің қаулысымен барлық алым-салықтан босатылғанын нақтылап, оларға алым мен міндеткерлік жүктеген заңға қайшы әрекеттер қатаң түрде жазаланатынын ескертті. 1921 жылғы 31 қаңтар № 577 нөмірімен қабылданған бұл № 470 жеделхатқа Облревком төрағасы Позднашев қол қойды (ЖОМА 751-қ., 1-т., 16 іс, 5-п.).

Босқындар мәселесінде РСФСР мемлекеттік құрылымдары бірізді саясат ұстанған жоқ. ТүркОАК-нің босқындарды қайтару және орналастыру бойынша ұстанымына кеңестік әскери-саяси құрылымдар наразылық танытты. Түркістан майданы штабының барлау бөлімінің «Қытай бойынша материалдар» атты 1920 жылдың 1 қыркүйегінде түзілген ақпар бюллетенінде: «Аталған комиссия (босқындар жөніндегі ерекше комиссия – Е.С.) өз алдына қойған міндеттерін іске арысу барысында жалпымемлекеттік перспективамен санаспастан, облыстағы жерге орналастыру, әлеуметтік

қамтамасыз ету, жұмыс күшінің қамтылуы және басқа жағынан ешқандай мүмкіндіктерсіз негізінен қырғыздар (қазақтар) болған босқындардың үлкен тасқынына тап болып отыр. Отбасыларымен келген босқындар жерсіз, баспанасыз, малсыз, киім-кешексіз суреттеуге болмайтын қайыршылық жағдайында қалды. Іс жүзінде Жетісу (өңірі) мұнда Қытайдан келгендердің нөпірін сіңіріп алудан бас тартып отыр. Кеткендердің жерлеріне қырғыз (қазақ) және орыс кедейлері орнығып алған.» – делінген (РМӘА 110-қ., 1-т., 31-іс, 19-п.). Әскери құрылымдардың босқындарға теріс көзқарасы нақты әскери бөлімдердің оларға қысым көрсетуінен де көрінді. 1921 жылғы 19 сәуірінде 1-батальон командиріне, Жетісу обкомының партиялық және кеңестік жұмыстар бюросына, облревком, ОблЧК-ға жолданған мәліметте Тақты шекара маңайынан келіп жатқан босқындарға Глиновка (Қарабұлақ) селосында орныққан солдаттар шабуыл жасап, әртүрлі бұйым-заттарын тартып алып жатқаны хабарланды. Мұндай қиянатқа шыдамаған босқындар қайтадан Қытайға көшіп кетуге мәжбүр болған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 8-іс, 34-п.).

Шекаралық аудандардың бірі Лепсі уезінде Қытайдан келетін босқындар легін қабылдау уездік ерекше комиссияға жүктелді. Лепсі уезі арқылы босқындарды өткізу Бақты қабылдау пункті арқылы жүргізілді. 1921 жылдың 14 маусымындағы жағдай бойынша Лепсі ерекше комиссиясында Сүлейман Күдербеков (төрағасы) бастаған 14 қызметкер жұмыс істеген (ЖОМА 751-қ., 1-т., 12-іс, 110-п.). 1921 жылдың 24 қаңтарында босқындарды қабылдау жұмысымен айналысуға Шынжыға жіберілген Ж. Кудеринге берілген арнайы мандатта: «Бұл құжаттың иесі Ж. Кудерин ерекше комиссия тарапынан Шынжы болыстығына босқындардың жағдайын зерттеу және тіркеу бойынша қызметкер ретінде жіберілді» – делінген (ЖОМА 751-қ., 1-т., 5-іс, 5-п.).

Түркістан ОАК-нің босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі ерекше комиссия құрылып, біршама саяси тәжірибе жинақтағаннан кейін арада бір жыл 2 ай шамасында уақыт өткеннен кейін 1921 жылдың 29 мамырында босқындарды қабылдауға байланысты бұрынғы нұсқаулықтың күші жойылып, жаңа редакциясы қабылданды. Нұсқаулыққа сай ендігі жерде шекаралық уездерде Қытайдан келетін босқындарды қабылдауға арналған қабылдау-тамақтандыру пункттері құрылды. Бұл пункттердің міндетіне РСФСР аумағын

1916 жылғы оқиғалар, 1918-1920 жылдардағы ақгвардияшылардың шабуылы кесірінен тастап кеткен барлық босқындарды олардың қолдарындағы Қытай үкіметі құжаты немесе РСФСР-дің Қытайдағы өкілдігі берген босқын мәртебесін куәландыратын құжаттар негізінде қабылдау кірді. Босқындардың қолдарында тиісті құжаттар болмаған жекелеген жағдайда, келушілер сол көштегі кез-келген адамның құжаты негізінде тіркеуге алынатын болды. Егер босқын жеке өзі ғана келе жатқан болса, оның тұлғасы бұрынғы мекен-жайында сұрау салу арқылы айқындалатын болды. Босқын тіркеу кезінде оң жауап бермесе немесе оның босқын категориясына жататындығына күмән туатын болса, тіркелмейтін болды. Келіп жатқан босқындар белгіленген үлгідегі тіркеу кітабына енгізіліп, босқынның ары қарай сапарына оның қолына оған, жанұсына тамақтану пункті тарапынан көрсетілген көмек туралы мәлімет жазылған куәлік берілді. Жаңа нұсқаулық бойынша Қытайдан келіп жатқан босқындар алдын ала медициналық тексеруден өткізіліп, жұқпалы ауру белгілері барлар жақын маңдағы емдеу пункттеріне жолданды. Құжатта босқындарды топтап жіберілуі, оларға көрсетілетін көмек мөлшері т. б. мәселелер жүйеленді. Босқындардың ересектеріне 450 сом, 10 жасқа дейінгі балаларға 225 сомнан күндік қаржы берілді. Нұсқаулықтан бөлек босқындарға көрсетілетін басқа материалдық көмектің көлемін, механизмін пысықтаған арнайы жетекшілік құжат та қабылданды (ЖОМА 751-қ., 1-т., 19-іс, 28, 28 (а) пп.). ТүркОАК қаулысымен босқындар барлық азық-түлік алымдарынан босатылды. Ауқатты босқындар: байлар мен манаптардан кедей босқындардың жағдайын жақсарту үшін ғана алым жиналуына рұқсат етілді (ЖОМА 751-қ., 1-т., 19-іс, 4-п.). 1920 жылдың қыркүйек айында ТүркОАК қаулысымен ерекше комиссия төрағасы қызметіне кіріскен Жұбаныш Бәрібаевтың «ұйымдастырушылық таланты, тапқырлығы және іскерлігі тың қарқынмен дәл осы кезеңде жарқырап көрінді.» (Байжарасов, 1983:31).

Жетісудағы босқындарды орналастыру жөніндегі комиссия аясында өткен облыстық мәжілісте өңірдегі босқындардың жағдайы «апатты сипатта» екені атап көрсетілді. Жиын жер-жердегі босқындар жағдайын тыңдап, арнайы қарар қабылдады. Лепсі, Қапал, Жаркент уезінің бір бөлігінде азық-түлік тапшылығының салдары аштыққа ұласу қаупінде тұрғаны атап көрсетілді. Жетісу облысының басқа өңірлері Пішпек,

Прежевальск, Нарын және Алматы уездері азық-түлік қоры жағынан жағдайы шамалы жақсырақ болғанымен, босқындар тұрмыстық тұтыну заттары, ауыл шаруашылығына керекті «тірі және өлі құралдар», аяқ киім және киім-кешек жағынан тапшылық көрді. Босқындарды алым-салық жинаудан босату туралы ТүркОАК-нің №183 қаулысы орындалмай, келушілер жұмыстарға тартылып, оларды алым төлеуге мәжбүрлеу орын алды. Жергілікті кеңестік өкімет орындары босқындар жөніндегі ерекше комиссияның бөлімдерінің талаптарын орындамай отырғаны көрсетілді. Жиын қарарында босқындар тасқынын есепке алу да дұрыс жолға қойылмағаны айтылды. Съезд көрсетілген мәселелерді дереу шешу жөнінде қаулы қабылдады. Облыстық партия ұйымы съезінің бұл қарарына Ж. Бәрібаев, Хохлов және басқалар қол қойған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 19-іс, 7-п.). Босқындар мәселесін жан-жақты қараған аталған жиын ерекше комиссияның Қытайдағы жұмысы жөніндегі есебін тыңдап, сол кезең үшін маңызды бірнеше қаулы қабылдады. Ерекше комиссияның бірінші кезектегі міндеті ретінде Қытай аумағында сатылып кеткен, құлдыққа салынған босқындарды қайтарып сатып алу және олардың бұрынғы мекендеріне қайтару танылды. Бұл үшін ТүркОАК-нен комиссияны шетелде жұмыс істеуге қабілетті етіп қамтамасыз етуді талап ету сұралды. Қытайдың барлық өңірлерінде мүмкіндікке қарай ерекше комиссия өкілдіктерін ашу ұсынылды. Жиын қарарына босқындар мәселесін шешу жолындағы жұмыстарда таптық ерекшеліктерге назар аудармау туралы маңызды пункт енгізілді. Атап айтқанда, 4-пункте: «Өкілдіктер құрамына ұлттық босқындар топтарынан олардың әлеуметтік жағдайына қарамастан, босқындар топтары сенім білдіретін өкілдер кіргізілсін.» – делінген. Бұдан басқа съезд қаулысында Отанынан қашу себептерінің қандай екеніне қарамастан, Қытайдан келіп жатқан босқындардың жеке мүлкіне қол сұғылмауына кепілдік берілетіні көрсетілді. Бұдан бөлек ерекше комиссия мен сыртқы қатынастар комиссариаты уәкілі арасындағы қарым-қатынасты ерекше комиссияға өз құзыреті шеңберінде дербес шешім қабылдау құқын беру арқылы реттеу қарастырылды. Босқындарға қатысты бұл қарарға да Ж. Бәрібаев, Хохлов бастаған съезд төралқасы қол қойды (ЖОМА 751-қ., 1-т., 19-іс, 7-п.). Сонымен бірге босқындар мәселесімен айналысатын жергілікті комиссиялар құрамына босқындардың өз өкілдерін енгізу жөнінде арнайы циркуляр қабылданды.

Босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі саясатты жүзеге асыруда олар елден қашқанда тастап кеткен, тонап алынған жер телімдерін, дүние-мүлкін, малдарын қайтару бағытындағы жұмыстар маңызды болды. Жетісу облыстық әскериревкомының 1921 жылдың 3-ақпандағы № 10 бұйырығы бойынша осы жылдың 10 ақпан – 1 наурызы аралығында 1916-1920 жылдар аралығында түзем халқынан тонап алынған мүліктерді қайтару мерзімі ретінде бекітілді. Бұйрықта босқындардан тартып алынған мүліктерді көрсетілген мерзімде қайтармағандар мен оны жойғандар, жасырғандардың бар мүлкі тәркіленіп, Түркістан аумағынан жер аударылатыны ескертілді. Бұйрыққа Жетісу обләскериревком төрағасының орынбасары А. Поздняев қол қойған (АОМА 350-қ., 1-т., 18-іс, 142-143 пп.). Осы жылдың 1 наурызында Жетісу обләскериревкомының осы № 10 бұйырығын орындау бойынша нұсқаулық қабылданды. Нұсқаулықта бұйрықтың орындалу мерзімі 1921 жылдың 1 наурызынан кейінге жылжытылуы мүмкіндігі көрсетілді. Бұған қоса босқындардың дүние-мүлкі, малы тікелей өздеріне қайтарылмайтын болды. Босқындардан қалған малды уәкілетті орган комиссия тіркеп қабылдап, оны заңды иелері алғанға дейін пайдалана беруге рұқсат етілді. Босқындар қалдырып кеткен малдың төлі де қайтарылуға жатты. Нұсқаулық бойынша ерекше комиссияның босқындардың талан-таражға түскен мал-мүлкін қайтарып алу бойынша ролі барынша күшейтілді. Нұсқаулыққа обләскериревком төрағасының орынбасары А. Поздняев пен ерекше комиссия төрағасы Ж. Бәрібаев қол қойған (АОМА 350-қ., 1-т., 193-іс, 31-п.). Жетісу обләскериревкомының бұл № 10 бұйырығы босқындар меншігін иеленіп алған топтардың наразылығын туғызды. Новороссийск селолық қоғамы Бүкілресейлік Жұмысшы, шаруа және қызыләскер депутаттары кеңесі орталық атқару комитеті төрағасы Енукидзеге 3 ақпандағы осы № 10 бұйрықтың күшін жоюды сұрап шағым жолдаған. 1921 жылдың 11 сәуіріндегі БОАК төралқасының мәжілісінде осы мәселе қаралып, шағым ТүркОАК-не жолданып, «істі мәнісі бойынша қарастырып, тергеу нәтижесін жолдау» тапсырылған (АОМА 350-қ., 1-т., 193-іс, 111-п.). Жетісу облыстық әскериревкомының тағы бір, 14 ақпанағы №12 бұйырығы бойынша Түркістанның Жетісу облысындағы қазақ-қырғыз, тараншы және дүнген езілген халықтары үшін жексенбінің орнына жұма күні демалыс күні ретінде жарияланды (АОМА 350-қ., 1-т., 18-

іс, 144-п.). 1921 жылдың сәуір айынан кеш емес жөнелтілген, ТүркОАК ерекше комиссиясының жаңа төрағасы Ж. Бәрібаев қол қойған нұсқауда жергілікті жерлердегі босқындармен байланысты жолға қоятын қосалқы құрылым ретінде болыстық босқындар комиссиялары құрылатыны, оның құрамына босқындардың 2 өкілі, болыстықтың коммунистік ұйымының 1 өкілі енгізілетіні көрсетілген. Болыстық босқындар комиссиясына оралушылардың категорияларына сай материалдық жағдайын көрсете отырып, босқындардың нақты есебін жүргізу жүктелді. Бұған қоса болыстық комиссия босқындардың жеке шаруашылығын қалпына келтіру, азамат соғысында зардап шеккен босқын шаруашылықтарын қайта құру бойынша, оларға мал, товар, еңбек құралдары жағынан көрсетілетін көмекті бөлу сияқты міндеттерді де атқаратын болды. Болыстық комиссия өз жұмысында уездік комиссияға тікелей бағынып, нұсқауларын орындайтын болды (ЖОМА 751-қ., 1-т., 20-іс, 2-п.). Қайта оралып жатқан босқындардың атамекендерінде қалған жер, мал-мүліктерін қайтару бастамасы өңірдегі әлеуметтік шиеленісті тереңдете түсті. Болыстық босқындар комиссиясына азамат соғысы жылдары иесіз қалған, босып кеткендерден қалған жер үлестері, үй-жай, малдарын даулаған арыз-шағымдар көптеп түсіп жатты. 1921 жылдың 14 шілдесінде Черкасск болыстық комиссиясына түскен Лепсі қаласына келіп орналасқан босқын Кулеминнің арызында осы болыстықтың Каргалов селосының тұрғыны Анна Пашланова иемденіп кеткен сиырын тиісті сот шешіміне қарамастан, әлі бермей жүргеніне шағымданған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 21-іс, 15, 15 (а) пп.). Сот шешіміне қарамастан босқындардың мал-мүлкі, жерін қайтармау фактілерінің көбеюі Жетісу обләскериревкомын бұл мәселені қайта талқылауға мәжбүрледі. 1921 жылдың 15 мамырындағы Жетісу облыстық ревкомының № 64 бұйырығында «түсіп жатқан мәліметтерге қарағанда кейбір уездерде Жетісу облревкомының қырғыздардан (қазақтардан) 1916-1920 жылдар аралығында тоналған мүлікті өз еркімен қайтару жөніндегі осы жылдың 3 ақпандағы №10 бұйырығы толық орындалмағаны» атап көрсетілген. Бұлайша, Кеңес өкіметінің бұйрықтарын елемеге жол беруге болмайтынын көрсеткен жаңа бұйрықта оны орындамағандар революциялық уақыт заңымен сотқа берілетіні ескертілді (ЖОМА 751-қ., 1-т., 22-іс, 33-п.).

Босқындарды орналастыру және көмек беру бойынша болыстық комиссиялардың

тұрақты есептері келушілердің санын болжауға мүмкіндік береді. Босқындар саны туралы мәліметтер тікелей бағыныстағы кіші комиссиялардан уездік комиссияларға жолданды. Лепсі қабылдау пунктiнiң төрағасы Измайловтың 1921 жылдың 4 маусымдағы арнайы баяндамасында 4 – 31 мамыр аралығында шекарадан 362 түтiнге тиесiлi 885 жан өткенi, олардың 833-i бидай, чай, ет, тұз, сабын, мануфактура, iш киiм, аяқ киiм және ақшамен қамтамасыз етiлгенi, ал 52 адам өз есебiмен атамекенiне жөнелтiлгенiн көрсеткен (ЖОМА 751-қ., 1-т., 36-ic, 8-п.). Босқындармен жұмыс құрылымдары, сондай-ақ, шекарадан өткендердiң қай жерге жiберiлгенi туралы ақпаратты да жинақтап отырған. 1921 жылдың 11 мамырында Лепсi уездiк босқындар комиссиясы төрағасының орынбасары Халитов Бақтыдағы қабылдау пунктiнен келгендердiң санын, қайда жөнелтiлгенi туралы ақпарат жолдауды сұраған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 36-ic, 4-п.). Бақты қабылдау пунктiнiң жауабында 1921 жылдың 1-20 қыркүйегiн қоса алғанда Бақтыдан 79 түтiн, 254 жан шекарадан өткенi баяндалған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 36-ic, 47-п.).

Түркістан және Қырғыз (Қазақ) АССР-на оралған босқындардың саны туралы әрқилы мағлұматтар бар. Ресейлік тарихшы Ф. Синицин қырғыз тарихшысы Б. Байбулатовтың кеңестiк кезеңдегi зерттеуiне сүйенiп, 1917-1921 жылдар аралығында Қытайдан 30 000 адам оралғанын көрсетедi (Синицин, 2019:37). Ал орыс ақ эмиграциясының Iле округiнен керi оралуы жөнiндегi консулдық мәліметтер реэмиграциялық көңiл-күйдiң жоғары деңгейде болғанын көрсетедi. РСФСР-дiң Құлжадағы консулы Д. К. Вазоновтың мәліметi бойынша 1920-1923 жылдар аралығында Ресей аумағының Орынбор, Жетiсу және басқа губернияларына қатардағы казактар мен ақ гвардияшылардан, жалпы саны 1250 адам оралған (Наземцева, 2016:112-113). Босқындардың елге оралуы моральдық және психологиялық ауыртпалықсыз болмады. Ақгвардияшыл босқын А.О. Приданниковтың естелiгiнде, ақ солдат-офицерлердiң «үйге оралуды шешкендерi бiр күркеден келесiсiне, бiр жүздiктен келесi жүздiкке, бiр полктен басқа полкке қасындағылармен ақылдасып, кететiндердiң тiзiмiне бiресе жазылып, бiресе одан аттарын сызғызумен болды. Үйге де тартып тұрды, большевиктiк режимге оралғымыз да келмедi...» – делiнген (Наземцева, 2016: 114).

Жетiсудағы жергiлiктi қаржылық органдардың қысым босқындарды орналасты-

ру жөнiндегi ерекше комиссияны тарату туралы ұсынысты күн тәртiбiне қойды. 1921 жылдың 18 шiлдесiнде айында ТүркОАК жанындағы босқындар орналастыру жөнiндегi ерекше комиссияның № 40 мәжiлiсiнде құрылымды тарату мәселесi талқыланды. Ерекше комиссияны таратқанда комиссия құзырындағы товарлар, мануфактура өнiмдерi және обләскериревкомның № 10 бұйрығы нәтижесiнде түскен барлық тiрi және өлi құралдарды ерекше комиссияның 1921 жылдың 7 мамырында № 1133 нұсқаулығына сай босқындар мен батрақтардың арасында тарату шешiлдi. Мал-мүлiктi тарату шарасын жергiлiктi жерлердегi уездiк комиссия қызметкерлерi қазақ-қырғыз кедейлер ұйымымен бiрге атқаратын болды. Ерекше комиссия құрылымдық бөлiмдерiнiң кеңсе мүлкi мен техникалық штаты қазақ-қырғыз кедей-батрақ одағына берiлiп, жұмсалмаған қаржыны Республика бюджетiне қайтару шешiлдi (АОМА 350-қ., 1-т., 193-ic, 129-п.). 1921 жылдың 17 қыркүйегiнде ерекше комиссия басшылығы Жетiсу облатқарукомына «уездiк ерекше комиссиялар ТүрiкОАК ерекше комиссияның 18 шiлдедегi № 40 қаулысына сәйкес... осы жылдың 1 қазанынан бастап қызметiн тоқтатып, тарату жұмыстарына кiрiсетiнiн» ресми хабарлаған. Осы хатта «Ерекше комиссия босқындардың топтап келуi тоқталмағаны, оларды қабылдау бойынша жұмыстармен облыстық атқару комитетi айналысуы тиiстiгi» айтылған (АОМА 350-қ., 1-т., 193-ic, 147-п.). Түркістан Республикасы iшкi iстер комиссарының 1921 жылдың 24 қазандағы Жетiсу облатқарукомы мен ерекше комиссияға жолдаған №1946 қатынас хатында ТүркОАК президиумының 6 қазандағы № 56 қаулысына сәйкес, Жетiсу облысының босқындарды орналастыру жөнiндегi комиссия таратылып, оның iстерi Жетiсу облыстық реэвакуация бөлiмiне берiлетiнi көрсетiлген (АОМА 350-қ., 1-т., 193-ic, 147-п.).

Қорытынды

Қазақстанның оңтүстiк-шығыс өңiрiндегi ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы босқыншылық көрiнiстерiнiң аймақтағы демографиялық жағдайға әлеуметтiк-экономикалық дамуға керi әсерi жаңа орнаған кеңестiк билiктен азаматтарды керi қайтарудың шаралар кешенiн қалыптастыруды талап еттi. Осы жағдайда Түркістан ОАК жанынан босқындарды қайтару жөнiндегi ерекше комиссия құрылды. Iшкi саяси тұрақтылыққа зардабы бар ресейлiк

босқындарды, әсіресе, ақ эмиграцияны келген жағына қайтару арқылы ішкі жағдайды тыныштандыру қажеттілігі орталық билігі әлсіз Қытай мемлекетінің Синцзянь провинциясы үкіметінің босқындарды қайтаруға мүдделілігін туғызды. Осындай объективті ахуалдың орнауына қарамастан, босқындарды қайтару және орналастыруға бағытталған шараларды іске асыру жаңа Кеңестік Ресейдің әскери, дипломатиялық құрылымдарында әрқилы бағаланды. Әлі жалғасып жатқан азамат соғысы ошағы – Түркістан майданы әскери басшылығы ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдай тұсында босқындарды қайтару және орналастыруды қаржыландыруды басы артық шығын санап, қырын қарады. Батыс Қытайда босқындар мәселесін шешуде әлі сақталған Патшалы Ресей дипломатиялық құрылымдары Кеңестік уәкілдерге кедергі келтіріп бақты. Босқын проблемасына қатысты ішкі және сыртқы қарамақайшылықтар ерекше комиссияның бірінші құрамының қызметін тығырыққа тіреп, оның басшысы болған Т. Жанұзақовтың қуғындалуына алып келді. Босқындарды қайтару туралы Ян Цзень-син басқарған Синцзянь үкіметінің ұстанымының өзгеруі жағдайында 1921 жылдың 27 мамырында тек босқын мәселесінде ғана емес, Кеңестік Ресей мен Қытайдың қарым-қатынасының қайта жандануына айрықша әсері болған «Іле хаттамасына» қол қойылды. Жетісу облысының әкімшілі-территориялық бөлініс шегі жағынан Түркістан автономиялық республикасы құрамында болғандықтан, босқындарды қайтару және орналастыру шаралары алды-

мен ТүркОАК артынша Түркхалкомкеңесі тарапынан қаржыландырылды. Босқындарға бөлінген қаржының қомақты бөлігі Қытайда жергілікті саудагерлердің құлдығына түскен босқындардың борышын жауып, сатып алуға жұмсалды. Жетісудың шекаралық уездерінде ерекше комиссияға қарайтын кіші комиссиялар құрылды. Босқындар жөніндегі ерекше комиссия құрылымы арнайы қабылданып, кейінірек толықтырылған нұсқаулық аясында жұмыс істеді. Нұсқаулыққа сай аш-жалаңаш босқындарды шекара бекеттерінде қарсы алатын қабылдау-тамақтандыру пункттері жасақталды. Атамекеніне оралған босқындар алым және міндеткерліктер орындаудан босатылды. Жетісу обләскериревкомының арнайы №10 бұйрығымен босқындардан тоналып алынған мүліктерді қайтару міндеттелді. Большевиктік билік құрылымдарындағы ішкі саяси тартыс жағдайында босқындар жөніндегі ерекше комиссия жұмысы бірде шарықтап, бірде доғарылып отырды. 1921 жылдың күзіне қарай ішкі саяси қайшылықтардың өрістеуі жағдайында босқындар жөніндегі ерекше комиссия таратылып, оның құзыреті Жетісу облревкомы жанынан құрылған реэвакуациямен айналыстын бөлімге берілді.

Ұсынылып отырған мақалада отандық тарихта маңызды орын алатын босқыншылық сияқты әлеуметтік құбылыстың құрылымдық ерекшеліктері, тарихи жағдайы бұған дейінгі бар зерттеулер сараланып, тың архив деректері негізінде тиянақты талдауға талпыныс жасалды.

Әдебиеттер

- Абдуллаев К. Н. (2009). От Синьцзяня до Хорасана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. – Душанбе: Ирфон. 571 с.
- Аблажей Н.Н. (2014). Казахский миграционный маятник «Казахстан-Синьцзян» Эмиграция. Репатриация. Интеграция. Караганды: «Болашақ-Баспа». 273 с.
- Алдабек Н. А. (2003). Тарихы талқыға толы Шыңжаң. Алматы: Қазақ университеті. 432 б.
- АОМА [Алматы облыстық мемлекеттік архиві] 350-қ., 1-т., 7-іс, 26, 26 (айқарма) пп.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 18-іс, 142 (а), 142-143, 144 пп.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 29-іс, 42, 42 (а) пп.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 33-іс, 50 (а)-п.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 59-іс, 40(а)-п.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 86-іс, 10-п.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 193- іс, 17, 31, 11, 111, 129, 147 пп.
- Бармин В.А. (1998). Советский Союз и Синьцзян 1918-1941 гг. (Региональный фактор во внешней политике Советского Союза) Барнаул: Изд-во БГПУ. 214 с.
- Байжарасов Р. (1983). Жубаныш Барыбаев. Алма-Ата: Казахстан. 60 с.
- Будянский Д.М. (2007). История беженцев-кыргызов (1916-1927 годы). Бишкек. 196 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. II. 1 января 1919 г.-30 июня 1920 г. / М-во иностр. дел СССР. (1958). Москва: Госполитиздат, 807 с.

- ЖОМА [Жетісу облыстық мемлекеттік архиві] 751-қ., 1-т., 5-іс, 5-п.
 ЖОМА 751-қ., 1-т., 8-іс, 34-п.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 16-іс, 5-п.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 12-іс, 110-п.
 ЖОМА 751-қор., 1-тізім, 19-іс, 4, 7, 28, 28 (а) пп.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 20-іс, 2-п.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 21-іс, 15, 15 (а) пп.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 22-іс, 33-п.
 ЖОМА 751 қор, 1-тізім, 36 іс, 4, 8, 47 пп.
 ЖОМА ПФ [Жетісу облыстық мемлекеттік архиві Панфилов филиалы] 265-қ., 1-т., 1-іс, 1, 80, 264 (а) пп.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 2-іс, 16, 31, 127, 128, 169, 210 пп.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 3-іс, 4, 25 пп.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 4-іс, 50-п.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 7-іс, 1, 4, 12, 26, 26 (а) пп.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 9-іс, 36-п.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 12-іс, 12-п.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 49-іс, 7-п.
 Известии ТурЦИКа, 1920, 16 марта, №59.
 Камерон С. (2020). Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату. Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева. Алматы. 304 б.
 Қоңырбатбаев О. (1994). Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезені. Алматы: Қазақстан. 488 б.
 Лысенко Ю.А. (2020). Процесс возвращения беженцев-участник Туркестанского восстания 1916 г. Из Китая органами Советской власти в 20-е гг. XX в. Народы и религии Евразии, № 4 (25) сс. 112-123.
 Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж. (2008). История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. Алматы: «САГА». 232 с.
 Мұхаметханұлы Н. (2000). Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920 жж.) Алматы: Қазақпарат. 336 б.
 Наземцева Е.Н. (2016). На дипломатическом уровне: проблемы правового статуса русских эмигрантов в Китае в советско-китайских отношениях (1920-1940-е гг.) Санкт-Петербург.: Алатейн. 446 с.
 РӘСТМА (Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архиві) 5-қор, 1-тізім, 2920-іс, 185 (а)-парақ.
 РӘСТМА 61-қор, 1-тізім, 77-іс, 16-п.
 РӘСТМА 544-қор, 4-тізім, 12-іс, 49 (а)-п.
 РМӘА [Ресей мемлекеттік әскери архиві] 110-қор, 1-қор, 31-іс, 19-п.
 Сеницын Ф.Л. (2019). Советское государство и кочевники. История, политика, население. 1917-1991. Москва: Центрполиграф. 318 с.
 Шаметова Т.А. (2024). Российско-Синьцзянские торгово-экономические и политические отношения в 1914-1922 гг. Монография. Барнаул: ФГБОУ ВО «АлтГПУ». 306 с.
 Holborn L.W. and Shuval J.T. (1968). «Refugees». In international Encyclopaedia of the Social Sciences. New York, Vol.13. pp 361-377.
 Czegledy Karoli. (1969). Nomad Peoples Migration from East to West. Budapest: Akademiai Kiado.
 Forbes, Andrew D.W. (1986). Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political history of Republican Sinkiang 1911-1949. Cambridge: Cambridge University Press.

References

- Abdullaev K. N. (2009). Ot Sin'czjanja do Horasana. Iz istorii sredneaziatskoj jemigracii HH veka. [From Xinjiang to Khorasan. From the history of Central Asian emigration of the twentieth century.] Dushanbe: Irfon. 571 s.
 Ablazhej N.N. (2014). Kazahskij migracionnyj majatnik «Kazahstan-Sin'czjan» Jemigracija. Repatriacija. Integracija. [Kazakh migration pendulum “Kazakhstan-Xinjiang” Emigration. Repatriation. Integration.] Karagandy: «Bolashak-Baspa». 273 s.
 Aldabek N. A. (2003). Tarihy talquға toly Shynzhan. [Xinjiang, whose history is full of debate] Almaty: Kazak universiteti. 432 b.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 7-is, 26, 26 (a) pp.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 18-is, 142 (a), 142-143, 144 pp.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 29-is, 42, 42 (a) pp.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 33-is, 50 (a) p.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 59-is, 40(a)-p.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 86-is, 104, 121, 124 pp.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 193- is, 17, 31, 111, 129, 147 pp.
 Barmin V.A. (1998). Sovetskij Sojuz i Sin'czjan 1918-1941 gg. (Regional'nyj faktor vo vneshnej politike Sovetskogo Sojuza) [Soviet Union and Xinjiang 1918-1941] Barnaul: Izd-vo BGPU. 214 s.
 Budjanskij D.M. (2007). Istorija bezhencev-kyrgyzov (1916-1927 gody). [History of Kyrgyz refugees (1916–1927)] Bishkek. 196 s.

Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. II. 1 janvarja 1919 g.-30 ijunja 1920 g. / M-vo inostr. del SSSR. (1958). [Documents of the foreign policy of the USSR.] Moskva: Gospolitizdat, 807 s.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 5-is, 5-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 8-is, 34-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 16-is, 5-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 12-is, 110-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 19-is, 4,7, 28, 28 (a) pp.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 20-is, 2-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 21-is, 15, 15 (a) pp.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 22-is, 33-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751 қор., 1-tizim, 36 is,4, 8,47 pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 1-is, 1, 80 pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 2-is, 16, 31, 127,128,169,210 pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 3-is, 4,25 pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 4-is, 50-p.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 7-is, 1, 4,12,26, 26(a) pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 9-is, 36-p.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 12-is, 12-p.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 49-is, 7-p.

Izvesti TurCIKa, [News of the TurCIK] 1920, 16 marta, №59.

Kameron S. (2020). Ashtық zhajlaran dala. Asharshylyk, ozbyrlyk zhөne кеңестік Қазақстанды орнату. [A field full of hunger. Famine, tyranny and establishment of Soviet Kazakhstan.] Aрылshyn tilinen aударған S. Bataeva, Z. Bataeva. Almaty. 304 b.

Қоңұратбаев О. (1994). Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-сајасы zhөne мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. [Turar Ryskulov: Public, political and state service. Turkestan period.] Almaty: Қазақстан. 488 b.

Lysenko Ju.A. (2020). Process vozvrashhenija bezhencev-uchastnik Turkestanskogo vosstaniya 1916 g. Iz Kitaja organami Sovetskoj vlasti v 20-e gg. XX v. [The process of returning refugees who took part in the Turkestan uprising of 1916 from China by Soviet authorities in the 20s. XX century] Narody i religii Evrazii, № 4 (25) ss. 112–123.

Mendikulova G.M., Atantaeva B.Zh. (2008). Istorija migracij mezhdu Kazahstanom i Kitaem v 1860-1960-e gg. [History of migrations between Kazakhstan and China in the 1860-1960s.] Almaty: «SAGA». 232 s.

Мұхаметханұлы N. (2000). Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920 zhzh.) [Social history of Kazakhs in China (1860–1920)] Almaty: Қазақпарат. 336 b.

Nazemceva E.N. (2016). Na diplomaticheskom urovne: problemy pravovogo statusa ruskіh jemigrantoy v Kitae v sovetsko-kitajskih otnoshenijah (1920-1940-e gg.) [At the diplomatic level: problems of the legal status of Russian emigrants in China in Soviet-Chinese relations (1920-1940s)] Sankt-Peterburg.: Alatejn. 446 s.

RƏSTMA [Russian State Archive of Socio-Political History] 5-қор., 1-tizim, 2920-is, 185 (a)-p.

RƏSTMA [Russian State Archive of Socio-Political History] 61-қор., 1-tizim, 77-is, 16-p.

RƏSTMA [Russian State Archive of Socio-Political History] 544-қор., 4-tizim, 12-is, 49 (a)-p.

RMƏA [Russian State Military Archive] 110-қор., 1-қор., 31-is, 19-p.

Sinicyn F.L. (2019). Sovetskoe gosudarstvo i kochevnikі. Istorija, politika, naselenie. 1917-1991. [The Soviet state and nomads. History, politics, population. 1917–1991] Moskva: Centrpoligraf. 318 s.

Shametova T.A. (2024). Rossijsko-Sin'czjanskіe tovgovo-jekonomicheskie i politicheskie otnoshenie v 1914-1922 gg. [Russian-Xinjiang trade, economic and political relations in 1914-1922.] Monografija. Barnaul: FGBOU VO «AltGPU». 306 s.

Holborn L.W. and Shuval J.T. (1968). «Refugees». In international Encyclopediae of the Social Scincies. New York, Vol.13. pp 361-377.

Czegledy Karoli. (1969). Nomad Peoples Migration from Eost to West. Budapest: Akademiі Kido.

Forbes, Andrew D.W. (1986). Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political history of Republican Sinkiang 1911-1949. Cambridge: Cambridge University Press.

Автор туралы мәлімет:

Еркін Имангазиевич Стамиалов – докторант, тарих факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: kun2013@mail.ru

Сведения об авторе:

Еркін Имангазиевич Стамиалов – докторант исторического факультета, Казахский Национального университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: kun2013@mail.ru

Келіп түсті: 11.03.2024

Қабылданды: 20.05.2024